

Τα Όρια του Κόσμου

*Το υποκείμενο δεν ανήκει στον κόσμο
είναι μάλλον ένα όριο του κόσμου.*

Λούντβιχ Βίτγκενστάιν, *Tractatus*, 5.632.

Hermann Broch
Βιργιλίου Θάνατος
Μετάφραση: Γιώργος Κεντρωτής
Orbis Litterarum-Gutenberg, 2000, σελ. 754.

Υπάρχουν κείμενα στην παγκόσμια λογοτεχνία που η ανάγνωσή τους υπερβαίνει τα όρια του είδους αλλά και της αναγνωστικής διαδικασίας. Κάνω λόγο εδώ για μείζονα έργα που τέμνουν γενναία τον κανόνα της παράδοσης δημιουργώντας ένα αυτόνομο αφηγηματικό σύμπαν. Εξ ορισμού αυτά τα κείμενα έχουν τους δικούς τους μορφικούς και αφηγηματικούς νόμους. Ο αναγνώστης εμπρός τους εξ ανάγκης μεταβάλλεται πρώτα σε μαθητή και ύστερα σε οπαδό (ή και εχθρό). Τα μυητικά αυτά κείμενα κατά κανόνα δεν ελκύουν τον αναγνώστη “να τα διαβάσει”. Μάλιστα τα περισσότερα στην αρχή τον απωθούν με τις αναγνωστικές τους “απαιτήσεις”. Αυτά τα κείμενα δεν διαβάζονται, με την έννοια που “δεν διαβάζεται” η Οδύσσεια (ομηρική και τζουζική) ή η Βίβλος. Επιστρέφει κανείς σ’ αυτά ακολουθώντας την σπείρα της όποιας πνευματικής του πορείας, μούμενος λιγότερο ή περισσότερο στο Λόγο τους. Σ’ αυτά τα μείζονα έργα συγκαταλέγεται *Ο Θάνατος του Βιργιλίου*, του αυστριακού συγγραφέα Χέρμαν Μπροχ (1886-1951) –για πολλούς το δεύτερο σε σημασία έργο στον εικοστό αιώνα μετά το *Ulysses* του Τζαίμς Τζόυς. Η παρούσα κριτική στηρίζεται στη standard αγγλική έκδοση (Vintage International 1995) η οποία, όσον αφορά τόσο τους αγγλομαθείς όσο και τους γερμανομαθείς αναγνώστες, συστήνεται να συνοδεύει την ελληνική του απόδοση. Για να μην παρεξηγηθεί αυτή η πρόταση θα πρέπει να εξηγήσουμε ότι η αγγλική έκδοση επέχει τη θέση πρωτοτύπου κατά τον ίδιο τρόπο που αυτό συμβαίνει με αρκετά βιβλία του Μπέκετ. Η μεταφράστρια Jean Starr Untermeyer συνεργάστηκε συμβιωτικά και επί πέντε χρόνια με τον Μπροχ στη διάρκεια συγγραφής του έργου. Το βιβλίο εκδόθηκε πρώτα αγγλικά (1945) και τον επόμενο χρόνο στα γερμανικά. Ο Τζωρτζ Στάινερ του περίφημου *After Babel*, αποκαλεί *δίγλωσσο* το έργο και επισημαίνει ότι «το αγγλικό κείμενο είναι για πολλούς λόγους απαραίτητο στο πρωτότυπο» (Oxford Univ. Press, 1998³, σ. 337). Δυστυχώς η ελληνική του απόδοση (από τα γερμανικά) καθιστά το αγγλικό “βοήθημα” απαραίτητο για πρόσθετους λόγους. Πριν τους αναφέρουμε παραθέτουμε συνοπτικό Οδηγό Ανάγνωσης του έργου.

1. Η αισθηματική ανάγνωση: η μουσική.

Οποιαδήποτε σελίδα του κειμένου αποτελεί αυτοτελές κείμενο. Κάθε σελίδα συνιστά ένα ποίημα με την έννοια που κάθε μελωδία ενός συμφωνικού έργου μπορεί να ακουστεί επίσης αυτόνομα. Η μουσική αναλογία δεν είναι τυχαία. Το βιβλίο αναπτύσσεται ενσυνειδήτως ως συμφωνικό έργο σε τέσσερα μέρη: Andante, Adagio, Largo, Maestoso. Μερικές δεκάδες leitmotiv, δηλαδή τα κεντρικά θέματα του έργου, γεννιούνται στο πρώτο μέρος και ανακυκλώνονται ως μουσικές παραλλαγές μέχρι το τέλος.

Το βιβλίο περιέχει ίσως τις εκτενέστερες παραγράφους στην ιστορία της λογοτεχνίας: οι μακροσκελείς παράγραφοι του Χένρυ Τζαίμς είναι σπαρτιατικά λιτές εμπρός στις παραγράφους του Μπροχ οι οποίες συχνά συνεχίζονται ακούραστα με τις υποτακτικές τους προτάσεις επί σελίδες σελίδων. Το αξίωμα του Μπροχ “μία σκέψη-μία στιγμή-μία πρόταση”, συμπυκνώνει το είδος του εσωτερικού μονολόγου που διατρέχει από άκρου εις άκρον όλο το βιβλίο. Να σημειώσουμε ότι οι πυκνές προτάσεις ουδέποτε δημιουργούν σύγχυση: υπάρχει μία κρυστάλλινη λογική που συνδέει τα μέρη με το όλο –σ’ αυτό οφείλεται σημαντικό μέρος της επιτυχίας του βιβλίου. Συνοψίζοντας: Εσωτερικός μονόλογος, μακροσκελής υποτακτικός λόγος, θέματα/leitmotiv, ποιητική δομή. Η πρώτη ανάγνωση απορρέει από αυτά τα μορφικά χαρακτηριστικά: ο αναγνώστης διαβάζει διάσπαρτες σελίδες, εξοικειώνεται με τα leitmotiv, εθίζεται στη “μουσική” του ποιητικού εσωτερικού μονολόγου, αναζητά την ενοποιούσα λογική.

2. Η λογική ανάγνωση: τα leitmotiv.

A. Η Αντίληψη (*Erkennen* στο γερμανικό, *Perception* στο αγγλικό), είναι το κυρίαρχο leitmotiv (επανέρχεται 480 φορές στο κείμενο) γύρω από το οποίο αναπτύσσονται όλα τα άλλα: «...βαθιά πολύ βαθιά μέσα μας, ανέγγιχτη από τη σωματική μας αλλοίωση, άθικτη στο θόλωμα των αισθήσεών μας, απρόσβλητη στην όποια αλλαγή, απρόσβλητη και στις πιο απίστευτα απόμακρες περιοχές του εαυτού μας, της καρδιάς μας, της ψυχής μας, η Αντίληψη συνεχίζει να ζει, δίχως να την αντιλαμβάνεται, να την καλεί, να την ερευνά, να την αναγνωρίζει ο εαυτός της, επιζητώντας να γίνει αντιληπτή μέσα στην *άλλη* ψυχή, την *άλλη* καρδιά... (πρόχειρη απόδοση του γράφοντος –σ. 399-400 αγγλικής έκδοσης, σ. 602 ελληνικής). Η Αντίληψη («αδελφή της Τέχνης» σ. 341 αγγλ.) είναι η υπέρτατη Εμπειρία, τελευταίο στάδιο πριν την ένωση του ανθρώπου με την παγκόσμια αρμονία του Αγνώστου και γι’ αυτό κατακτάται στο μεταίχμιο ζωής και θανάτου. Δεν αφορά την εγκόσμια γνώση (Wissen γερμ., Knowledge αγγλ.), δεν έχει σχέση με την κατανόηση των εμπειρικών φαινομένων (Verständnis/Understanding, Comprehension) –γι’ αυτό και αυτές οι λέξεις συναντώνται απείρως λιγότερες φορές στο βιβλίο.

B. Η Αινειάδα. Το ζήτημα της Αντίληψης ταλανίζει τον θνήσκοντα Βιργίλιο στις δεκαοκτώ τελευταίες ώρες της ζωής του. Πιστεύοντας μάλιστα ότι το έργο του, και συγκεκριμένα η *Αινειάδα*, δεν ανταποκρίνεται σ’ αυτή την αρχέτυπη ανάγκη θέλει να το κάψει, για την ακρίβεια να το θυσιάσει τω “Αγνώστω Θεώ”. Εδώ η ανάγνωση του έκτου βιβλίου της *Αινειάδας* (με τη Νέκυια του Αινεία που συναντά τον πατέρα του Αγχίση) αποτελεί κλειδί για το έργο. Πάνω από εκατό αποσπάσματα από την *Αινειάδα* (αλλά και από τα *Γεωργικά* και τις *Εκλογές*) εμφανώς και αφανώς διεισδύουν στο κείμενο με αποτέλεσμα κάποια leitmotiv, που εντοπίζονται πρώτα στο λατινικό κείμενο, να εξυπηρετούν εδώ το κεντρικό θέμα της Αντίληψης: το *Χρυσό Κλωνάρι* (Μπροχ, αγγλ. σ. 458 και passim, *Αινειάς*, VI, 200-205, 405-410, 630-636), το διπλό θέμα του *Κεράτινου και Ελεφαντοστού* (VI, 893-896), το θέμα του *Υπνου* (VI, 278-283, 894-896) το κεντρικότατο θέμα της

στοιχειώδους μίας ψυχής των πάντων (Μπροχ, αγγλ. σ. 463 και *passim*, *Αινειάς*, VI, 724-733) είναι από τα βασικότερα.

Γ. Οι Επέκεινα Τόποι. Ο ύπνος, ο λήθαργος, το όνειρο, η ρέμβη, η ενόραση είναι οι θεμελιώδεις τόποι αυτού του “ρεαλισμού” της εσωτερικής ζωής των πραγμάτων. Τα τέσσερα πέμπτα του βιβλίου αναπτύσσονται αποκλειστικώς στο έδαφος αυτών των τόπων, προθαλάμων του Θανάτου (*Consanguineus Leti Sopor* = Υπνος ο Ομοαίματος του Θανάτου, *Αινειάς* VI, 278).

Δ. Η κατά βαθμίδες Αγάπη: σαρκική, υική, μητρική, πατρική, ανθρωπιστική, εμφανίζεται ως η μόνη εγκόσμια κλίμαξ δοκιμασίας για την υπέρβαση των ορίων του κόσμου (αγγλ. σ. 221, 227, 247, 249, 250-257, 268, 279, 298 και *passim*).

Ε. Οι Φωνές: η Καρδιά –«Φωνή των φωνών, πιο συναρπαστική από τη μουσική κι από οποιοδήποτε ποίημα» (σ. 236-7)· το Μάτι –στο *crescendo* του τέλους ο Βιργίλιος γίνεται μόνο μάτι (αγγλ. σ. 477)· το Χαμόγελο –«λίκνο της ανθρώπινης γλώσσας» (αγγλ. σ. 323, 357, 458-462, 480, *passim*)· το Γέλιο –«πόσο το γέλιο παραείναι κοντά στο θάνατο » (αγγλ. σ. 202 και 162, 250, 303, 345, 348, 393, 418, *passim*) είναι οι μόνες Φωνές που ο λόγος τους αρθρώνεται στα όρια του κόσμου.

Η δεύτερη ανάγνωση παρακολουθεί την αγωνιώδη προσπάθεια του Βιργιλίου να εξοικειωθεί με αυτά τα κεντρικά θέματα της ζωής που η καλλιτεχνική του εμπειρία δεν επέτρεψε να αντιληφθεί το βάρος τους. Η Νέκυια στην *Αινειάδα* καταλήγει με “παρέλαση” της μέλλουσας κραταιάς Ρώμης (VI, 756 κ. ε.) και το θρίαμβο του Οκταβιανού Αυγούστου (VI, 789-812). Στο βιβλίο του Μπροχ, η εγκόσμια Κόλαση του συγγραφέα της *Αινειάδας* καταλήγει αντιθέτως –ύστερα από την ταπεινόφρονη υποχώρηση της Τέχνης στην Εξουσία (στον πλατωνικό διάλογο Οκταβιανού Βιργιλίου)– στο μεταφυσικό θρίαμβο της Αντίληψης· στην άκρα ταπείνωση εμπρός στο άγνωστο Τίποτε, στην άκρα σιωπή εμπρός στην αδυναμία της γλώσσας να προφέρει το Άρρητο. Ο αναγνώστης παρακολουθεί ένα φιλοσοφικό θρίλερ· πλοκή εδώ είναι η εναγώνια ανέλιξη των συμβολικών μοτίβων στην ψυχή του Βιργιλίου σε διαδοχικά στάδια: η διαισθητική ανίχνευση· η λογική αναζήτηση του βάρους τους, η ενσωμάτωσή τους στο εγκόσμιο είναι του· η διευθέτηση έπειτα κάθε εγκόσμιας έγνοιας· η βαθμιαία συρρίκνωση του εγκόσμιου είναι του· η βαθμιαία μετάστασή του (διά του ενυπνίου και της ενόρασης) στα όρια της ζωής· τέλος, η Αντίληψη, που συμπυκνώνεται στην άναρθρη Αποδημία τού ποιητή. Το συμφωνικό ποίημα της πρώτης ανάγνωσης στη δεύτερη μετατρέπεται σε συναρπαστική μυθιστορία της ενδόμυχης αβύσσου του ανθρώπου.

3. Τρίτη Ανάγνωση: το Επέκεινα.

Το συχνό μοτίβο-κλειδί του βιβλίου: «δεν έφτασε κι ωστόσο επίκειται» (γερμ.: "Noch nicht, und doch schon"/ "Not quite here, but yet at hand"–σ. 61 αγγλ. και *passim*) υπενθυμίζει την κοπιώδη πορεία του Βιργιλίου προς την Αντίληψη, την υπέρβαση των ορίων. Την ίδια πορεία καλείται να επαναλάβει εδώ ο αναγνώστης των προηγούμενων αναγνώσεων. Σ’ αυτή την ανάγνωση, το βιβλίο

γίνεται μυστικό και ο αναγνώστης μύστης. Η περσόνα του Βιργιλίου, γίνεται το σπαρασσόμενο σώμα της Δημιουργίας που θέλει να «αντικρύσει τον εαυτό του έξω από τα όρια του κόσμου» όρια της Συγκυρίας, του Πολιτισμού, του Λόγου (Βίτγκενστάιν, *Tractatus*, 5.61c, Μπροχ, αγγλ.: σ. 327, 341, 349) και να “αντιληφθεί” την (ή να αναληφθεί στην) αντίπερα όχθη του Αγνώστου Τίποτε. Αν η προσέγγιση αυτής της όχθης διά του Λόγου καθίσταται αδύνατη, η διαδρομή του κατά Μπροχ Βιργιλίου δοκιμάζει ακριβώς τη νόμιμη πιθανότητα να υπάρχει. Ο μπροχιανός Βιργίλιος μεταμορφώνεται εδώ σε μεταφορά ενός τερατώδους *σολιψισμού*, πολύ κοντά στον περίφημο σολιψισμό του Βίτγκενστάιν (*Tractatus*, 5.6-5.641): «Τα όρια της γλώσσας μου σημαίνουν τα όρια του κόσμου μου» που ο Μπροχ “αντιγράφει” επανειλημμένως: «...η πλήρης σημασία της λέξης, η πλήρης σημασία του κόσμου» (σ. 400 αγγλ., 431 και *passim*).

Ο Θάνατος του Βιργιλίου εκτός από την “ιδιοτροπία” του μακροσκελούς μονολόγου, τα συμβολικά leitmotiv, καθώς και κάποια επιτακτικά σχήματα λόγου (που δραματοποιούν την αγωνία του Βιργιλίου) περιέχει σεβαστό αριθμό από σύνθετες λέξεις του Μπροχ κατά την τζουϊσική μέθοδο. Ούτε ο μονόλογος, ούτε τα σχήματα, ούτε οι λέξεις πάσχουν από έλλειψη διαύγειας. Επιπλέον, το σημαντικό φιλοσοφικό φορτίο του μυθιστορήματος ουδέποτε “αγκυλώνει” την ομαλή ροή της αφήγησης, ενώ η ποιητικότητα του κειμένου ουδέποτε εκπίπτει στον ποιητικισμό –ουδέποτε! Τέλος, τα αποσπάσματα του Βιργιλίου αποδίδονται σε σύγχρονα γερμανικά και αγγλικά.

Η ελληνική απόδοση παραπαίει στα όρια παρανάγνωσης και λεξιλαγνείας. Ένα απροσδόκητο, κυρίως ανώφελο ως προς την μεταφραζόμενη ουσία, αχαλίνωτο μάγμα μεσαιωνικών, δημοτικών, αρχαίων, αρχαϊκών, λογίων, σολωμικών, κάλβειων, καβαφικών, ιδιωματικών, καθαρευουσιάνικων, μαλλιαρών λέξεων· μιξοβάρβαρων και άτεχνων σολοικισμών, αδόκιμων και πεποιημένων ιδιωμάτων, καθιστά την ελληνική υποδοχή του κειμένου προβληματική: ένα κρυστάλλινο κείμενο πνίγεται ανάμεσα σε “πανάλκεια”, “σθεναρσία”, “αυθιξάλεια”, “σεντεμέντε”, “τηλεδαπότητα”...· για τον μεταφραστή η ημέρα είναι “λαζουρί”, “ηλιόφαιδρη” και “πορφυροπυρέσσουσα” (αντί απλώς ηλιόλουστη) ενώ η σελήνη “φλαουτίζει” σε σκοτάδι “διαζόφερο”! Οπότε τον εξαντλημένο (“μεινεσμένο”) αναγνώστη “γιομίζει απ’ αλάργα” ανησυχία αυτό το ασύδοτο “αβγάτεμα” του πρωτοτύπου (όλες οι λέξεις σε εισαγωγικά από τη μετάφραση). Φυσικά δεν συζητούμε για την ποιητικότητα, έχει καταστεί παρνασσικός ποιητικισμός· ούτε για τα δυσδιάκριτα πλέον leitmotiv. Όσο για τη φιλοσοφική ουσία έχει στολιστεί με τόσα “μαλάματα” ώστε καθίσταται απείρως περίπλοκη. Παράδειγμα το μοτίβο της Αντίληψης· μεταφράζεται με περίφραση (“γνώση και κατανόηση”) οπότε στις περιπτώσεις που το κείμενο μιλά μόνο για “γνώση” ή “κατανόηση” επικρατεί το ακατανόητο (δες π.χ. σελ. 484-487 ελλην., 319-321 αγγλ. ή 493 ελλην. –325 αγγλ. πρβλ. και με 699 ελλην.!) Όσο για τα κομμάτια του Βιργιλίου αποδίδονται στη ...σύγχρονη μετάφραση του Κωνσταντίνου Θεοτόκη –περίπου σαν η Untermeyer να χρησιμοποιούσε τη μετάφραση του John Dryden (1631-1700)! Ο μεταφραστής δικαιολογεί την εκκεντρική επιλογή του

με αναφορά στα σχόλια της μετάφρασης που συνοδεύουν την αγγλική έκδοση. Ο χώρος δεν επιτρέπει να εξηγήσω την προκρούστεια παρανάγνωση που ασκείται σ' αυτό το κείμενο!

Ωστόσο εδώ μια τελική κουβέντα, αυτή που επιβάλλουν τα μείζονα κείμενα: ο καλοπροαίρετος αναγνώστης που γνωρίζει κάποια αγγλικά και με συνοδό την ελληνική έκδοση (απαιτεί πολλαπλάσιο μόχθο λεξιλογικής έρευνας από την αγγλική...) ας δοκιμάσει να γευτεί –έστω και μέσα από λίγες σκόρπιες σελίδες– τη σπάνια εμπειρία που αφηγείται τη δοκιμασία του Λόγου στα όρια του κόσμου.